

РОЗДІЛ 4 ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.93

ПОЗАСУДОВІ ФОРМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ВИРІШЕННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ СПОРІВ THE EXTRAJUDICIAL FORMS OF PROTECTION OF LAW AND RESOLUTION OF COMMERCIAL DISPUTES

Іванюта Н.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права та публічного адміністрування
Маріупольського державного університету*

У цій статті розглянуто наявні підходи до проблеми визначення позасудових форм захисту прав та вирішення господарських спорів. На підставі їх узагальнення з урахуванням сутності господарської процесуальної сфери надано авторське бачення цього питання. Принципове значення надається розгляду позасудових форм через контекст реалізації функцій господарського процесуального права.

Ключові слова: позасудова форма, захист прав, альтернативні способи, самозахист, адміністративний захист, нотаріальний захист, третейський захист, забезпечення доказів, забезпечення позову.

В этой статье рассмотрены существующие подходы к проблеме определения внесудебных форм защиты прав и разрешения хозяйственных споров. На основании их обобщения с учетом сущности хозяйственной процессуальной сферы представлено авторское видение этого вопроса. Принципиальное значение уделяется рассмотрению альтернативных форм через контекст реализации функций хозяйственного процессуального права.

Ключевые слова: внесудебная форма, альтернативный способ, самозащита, административная защита, нотариальная защита, третейская защита, обеспечение доказательств, обеспечение иска.

The following article reviews the existing approaches to the problem of determining extrajudicial forms of protection of rights and the resolution of commercial disputes. On the basis of their generalization taking into account the essence of the commercial procedural sphere, the author's vision of this issue is granted. Fundamental importance is attached to the consideration of alternative forms through the context of the realization of the functions of commercial procedural law.

Key words: extrajudicial form, alternative way, self-defense, administrative protection, notarial protection, arbitration protection, providing evidence, securing the claim.

Постановка проблеми. Міжнародно-правові стандарти зорієнтовані, насамперед, на фактичну реалізацію основних принципів судочинства, якими виступають справедливість, доступність та своєчасність судового захисту. Разом з тим, рівень їх функціонування в Україні не є задовільним, що обумовлено як огріхами законодавства, так і великим завантаженням господарських судів. Актуальність пошуку варіантів вирішення наявних проблем торкається не тільки удосконалення системи правосуддя, а й юрисдикційної системи в цілому.

У світлі зміщення основних акцентів з традиційного судового вирішення спорів на концептуальне посилення альтернативних способів вирішення спорів, на особливу увагу заслуговують позасудові форми захисту прав та вирішення господарських спорів. Завантаженість судової системи також стає причиною актуальності пошуку шляхів альтернативних форм ефективності реалізації права на захист в його широкому розумінні.

Стан дослідження. Деякі питання позасудових форм захисту прав та вирішення правових спорів були окреслені в працях В.М. Махінчук [1], Н.Л. Бондаренко-Зелінської [2], С.Ф. Демченко [3] та інших учених.

Метою статті є дослідження окремих аспектів позасудових форм захисту прав та вирішення господарських спорів.

Виклад основних положень. В умовах «кризової економіки, яка характеризується, до того ж, неусталеністю правового регулювання, комерційної практики, варто більш чітко визначати форми захисту суб'єктивних цивільних прав, зокрема, і прав суб'єктів підприємницьких відносин, а також імплементувати до чинного законодавства положення, які не лише дадуть підприємцям можливість звертатися до суду за вирішенням спору між ними, а також забезпечать дієвість застосування приватноправових механізмів та форм вирішення комерційних спорів» [1, с. 144].

Розглядаючи форми захисту прав суб'єктів господарювання з позиції наявності чи відсутності участі державного суду, в літературі застосовують таке поняття, як альтернативність вирішення спорів. При цьому воно може бути розкрито у широкому чи вузькому сенсі. Так, у широкому розумінні альтернативність означає можливість звернення за вирішенням спору або до органу державної влади (суду), або за допомогою одного зі способів альтернативного

вирішення спорів; а у вузькому розумінні – це можливість обирати серед кількох способів альтернативного вирішення спорів усередині самої системи [4, с. 243]. Практика застосування альтернативних форм вирішення правових конфліктів (Alternative Dispute Resolution, чи ADR) існує в більшості країнах світу як альтернатива стосовно офіційного правосуддя, судової системи держави. Альтернативне вирішення правових спорів (АВС) – це сукупність прийомів і методів позасудового врегулювання спорів, у результаті застосування яких сторони, що сперечаються, укладають взаємоприйнятну угоду. У багатьох випадках АВС виступає більш прийнятним, порівняно з державною судовою процедурою, способом вирішення конфліктної ситуації, оскільки не потребує значних фінансових та організаційно-технічних витрат з боку учасників спірних правовідносин. Основне значення АВС полягає в тому, що за його допомогою відбувається фільтрування тих правових (зокрема, цивільно-правових) спорів, які справді потребують повного судового розгляду від тих, що можуть бути вирішені без участі суду [2, с. 166]. Крім того, все більше людей звертається до способів альтернативного вирішення конфліктів, розуміючи, що навіть невеличкий судовий процес може зруйнувати їхні взаємини (особливо це стосується відносин у сім'ї та бізнесі). Можливо, саме тому, як вказують окремі науковці, на долю АВС у країнах ЄС припадає понад 70% усіх приватноправових спорів і лише 30% доходить до державних судів [5].

Поняття позасудового захисту прав суб'єктів господарювання в законодавстві відсутнє, що породжує неоднозначність підходів як до його загального визначення, так і до виокремлення конкретних форм, засобів та заходів.

Під позасудовим захистом прав розуміють, насамперед, деякі більш-менш формальні процедури врегулювання спорів, які не переслідують мети внесення суперечностей між сторонами на розгляд державного суду. Саме ж створення, наявність та підтримання ефективної, внутрішньо узгодженої системи форм, способів та процесуальних засобів захисту порушених суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів розглядають як складову частину обов'язку держави із захисту прав суб'єктів господарювання, як важливу юридичну гарантію розвитку підприємництва і забезпечення правового порядку в сфері суспільного виробництва [6, с. 62].

Характерними ознаками позасудового захисту прав суб'єктів господарювання є: здійснення суб'єктами господарювання самостійно або через уповноважені органи (особи); виключення участі державного суду; складання із сукупності форм, засобів та заходів правового та організаційно-процедурного характеру; існування мети – забезпечення належної реалізації прав, захист та відновлення порушених прав суб'єктів господарювання.

Формами позасудового захисту прав суб'єктів господарювання виступають:

1. Самозахист. Він здійснюється безпосередньо суб'єктами господарювання за допомогою спосо-

бів (наприклад, оперативно-господарські санкції, звернення до засобів масової інформації, відмова від виконання зобов'язання), які мають відповідати змісту права, що порушено, характеру дій, якими воно порушено, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням та які не заборонені законом, не суперечать моральним засадам суспільства з метою попередження, припинення порушення права або ліквідації наслідків порушення. Способи самозахисту передбачені Цивільним кодексом України, Господарським кодексом України та іншими законодавчими актами. Незважаючи на законодавчі зміни, самозахист залишається самостійною – неюрисдикційною – формою захисту права, альтернативною юрисдикційним (державно-правовим) формам [7, с. 24, 29].

2. Адміністративний захист здійснюється органами державної влади, органами місцевого самоврядування у межах, на підставах та у спосіб, що встановлені Конституцією України та законом. Адміністративний захист традиційно в літературі [8] співвідноситься з прийняттям уповноваженим органом державної влади (посадовою особою) рішення за результатами розгляду заяви, скарги, клопотання заінтересованої у справі особи. Основними уповноваженими органами реалізації адміністративного захисту є Національний банк України, Антимонопольний комітет України, Фонд державного майна України, Державна фіскальна служба України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Департамент державної реєстрації та нотаріату Міністерства юстиції України, Рахункова палата України, Державна регуляторна служба України тощо.

3. Нотаріальний захист можливо розглядати як сукупність форм, засобів та заходів альтернативного характеру, здійснюваних уповноваженими органами від імені держави, в результаті чого забезпечується належна реалізація прав, зокрема на кваліфіковану юридичну допомогу, запобігання або усунення можливостей порушення прав, відновлення порушених прав суб'єктів господарювання.

4. Третейський захист. До основних традиційних альтернативних форм відноситься третейський суд (arbitration) – вирішення спору за допомогою незалежної, нейтральної особи – арбітра (або групи арбітрів), який уповноважений винести обов'язкове для сторін рішення [9]. Він здійснюється третейським судом (постійно діючим або для вирішення конкретного спору) з метою захисту майнових і немайнових прав та охоронюваних законом інтересів фізичних та юридичних осіб. В юридичних наукових статтях існують різні думки щодо форм та суті взаємодії державних та третейських судів. Так, І.В. Решетнікова поділяє форми взаємодії між арбітражними і третейськими судами на дві групи: процесуально-правові та організаційно-правові [10, с. 584]. Інші дослідники основною категорією зв'язку господарських судів із третейськими визначають судовий контроль [3].

Справді, згідно зі ст. 354 ГПК України заява про видачу наказу на примусове виконання рішення третейського суду розглядається суддею одноособово

протягом п'ятнадцяти днів з дня її надходження до суду в судовому засіданні із повідомленням сторін. Під час розгляду заяви про видачу наказу на примусове виконання рішення третейського суду за клопотанням однієї зі сторін господарський суд витребує справу з постійно діючого третейського суду, в якому вона зберігається. Під час розгляду справи в судовому засіданні господарський суд встановлює наявність чи відсутність підстав для відмови у видачі наказу на примусове виконання рішення третейського суду. Тобто, процесуальне законодавство прописує повноцінну судову процедуру розгляду вищезазначених питань.

Однак визначати порядок, наведений Главою 7 ГПК України, як реалізацію судового контролю вбачається дискусійним. По-перше, цей розділ не містить термінології «судовий контроль». По-друге, такі процедури можуть бути ініційовані лише за заявою управнених осіб, а не за рішенням господарського суду. Так, відповідно до ч. 1 ст. 352 ГПК України питання видачі наказу на примусове виконання рішення третейського суду розглядається судом за заявою особи, на користь якої прийнято рішення третейського суду; ч. 1 ст. 346 ГПК України сторони, треті особи, а також особи, які не брали участі у справі, у разі якщо третейський суд вирішив питання про їхні права та (або) обов'язки, мають право звернутися до суду із заявою про скасування рішення третейського суду. По-третє, здійснення діяльності господарським судом щодо провадження у справах про оскарження третейських судів та про видачу наказів на примусове виконання рішень третейських судів проводиться в межах визначених повноважень, які вони реалізують з метою захисту прав та законних інтересів держави, фізичних та юридичних осіб. У цій частині дуже точним є зауваження Д.М. Притики, що господарські суди, здійснюючи покладену на них функцію, мають, як і загальні суди, спеціальні державно-владні повноваження, характер і зміст яких визначаються завданнями, що поставлені перед ними, і методами діяльності їх органів. Це положення має бути вихідним у дослідженні взаємозв'язків і взаємодії господарських судів з іншими судовими і державними органами [11, с. 86].

Водночас на практиці зустрічаються приклади порушення господарськими судами зазначеної групи повноважень. Наприклад, постановою Харківського апеляційного суду від 15.04.2013 р. справа № 922/399/13-г за позовом ОВ «БУДТРАНС-Н», м. Харків до ТОВ «ВІКАНТ і К», м. Маріуполь про скасування рішення третейського суду зазначалося, що господарський суд розглядає питання про скасування рішення третейського суду лише з підстав, викладених у заяві про скасування рішення третейського суду, в якій має бути зазначено відомості про наявність передбачених Законом підстав скасування рішення третейського суду. Наведений у частині третій статті 51 Закону України «Про третейські суди» та статті 1225 Господарського процесуального кодексу України перелік підстав, з яких може бути оскаржене та скасоване рішення третейського суду,

є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає. Отже, в порушення норм діючого законодавства, зокрема, статей 16, 17 Закону України «Про третейські суди» та статей 6, 7 Регламенту третейського суду, суд першої інстанції необґрунтовано встановив незаконність складу третейського суду та безпідставно скасував рішення Харківського міжобласного третейського суду (постійно діючий) за Асоціації «Міжрегіональний юридичний союз» від 23 січня 2013 року [12].

Таким чином, вплив ГПП на третейський суд, як прогресивний інститут позасудового державного захисту прав, має відповідні ознаки: а) обмежується певною групою правовідносин, таких, як оскарження третейських судів та видачі наказів на примусове виконання рішень третейських судів; б) проявляється, як додаткові охоронні механізми захисту прав та інтересів, які реалізуються господарськими судами в межах своїх повноважень; в) проявляється у збереженні балансу наявних додаткових державних гарантій захисту прав у господарському судочинстві та принципу альтернативності вирішення спорів, які виникають з господарських правовідносин, крім випадків, передбачених законодавством; г) функціонально активізується тільки з ініціативою управнених осіб у випадках, визначених процесуальним законом.

5. Досудовий (претензійний) захист здійснюється безпосередньо суб'єктами господарювання без звернення до господарського суду з метою відновлення та захисту їх прав та законних інтересів та забезпечення/збереження господарських зв'язків.

Досудове врегулювання господарських спорів фактично є діловим звичаєм, який спрямований на вирішення таких завдань: своєчасне відновлення порушених прав та захист законних інтересів підприємства; оперативне виявлення причин, умов, шляхів вирішення господарського конфлікту; попередження руйнування стабільності та системності господарської діяльності та господарських зв'язків; спрощене відновлення господарської дисципліни; уникнення додаткових затрат контрагентами (зокрема, судових витрат).

Проявом звичасвості досудового врегулювання господарських спорів є претензія (матеріально-правова вимога одного учасника спірного правовідношення до іншого) як засіб врегулювання конфлікту сторонами, що сперечаються, без сторонньої допомоги з боку держави в особі суду.

6. Інші форми, які передбачені певними законодавчими актами (наприклад, Закон України «Про іпотеку», Земельний кодекс України, Цивільний кодекс України тощо).

Особливою формою прямого регулювання ГПП позасудових відносин є: а) забезпечення доказів, б) забезпечення позову. Так, згідно зі ст.110 ГПК України суд за заявою особи, яка може набути статусу позивача, має забезпечити докази, якщо є підстави припускати, що засіб доказування може бути втрачений, або збирання чи подання відповідних доказів стане згодом неможливим або утрудненим, а сама заява про забезпечення доказів може бути подана до суду до подання позовної заяви. Відпо-

відно до ч. 2 ст. 136 забезпечення позову допускається до пред'явлення позову. О.А. Беяневич з приводу нетипової дії ГПП зазначала наступне: господарське процесуальне право як система юридичних норм регулює діяльність господарського суду та інших заінтересованих суб'єктів, пов'язану із здійсненням правосуддя у справах, віднесених до відання господарських судів, через що відносини з приводу вжиття запобіжних заходів не можуть бути в точному значенні названі як такі, що виникають під час здійснення правосуддя, оскільки перебувають поза межами змагального господарського процесу як такого [13, с. 30]. Превентивний захист може здійснюватися двома шляхами: 1) через подання відповідного позову у встановлених законом випадках (зокрема, ст. 386 ЦК України, хоча це буде, звичайно, «превентивний» позов, а не позов у традиційному розумінні) з вимогою застосувати особливі способи захисту, передбачені цією ж статтею; 2) через застосування специфічних заходів державного примусу до потенційного (ймовірного) правопорушника, які матеріальному праву, за деякими випадками, не відомі, – запобіжних заходів. При цьому сам превентивний захист учена позначає не як спосіб захисту права, а, по суті, особливий вид судової діяльності, спрямованої на попередження правопорушення [13, с. 33–34].

На підставі здійсненого аналізу, позасудовий захист прав можна визначати як сукупність форм,

засобів та заходів юрисдикційного або неюрисдикційного характеру, здійснюваних як суб'єктами господарювання самостійно, так уповноваженими органами (особами) без участі державного суду, направлених на вирішення конфлікту з метою належної реалізації прав, захисту та відновлення порушених прав суб'єктів господарювання.

Виходячи зі змісту окремих форм позасудового захисту прав суб'єктів господарювання, можна їх класифікувати на юрисдикційні та неюрисдикційні форми. При цьому перші характеризуються спрямованістю на вирішення правового спору виключно у встановленому законом порядку шляхом діяльності уповноважених органів (третейського суду, органів державної влади, органів місцевого самоврядування), які наділені правом винесення обов'язкового для сторін рішення.

Висновки. Отже, розглядаючи позасудові форми захисту прав та вирішення господарських спорів у контексті реалізації функцій господарського процесуального права, можна зазначити, що йдеться не про регулювання в класичному юридичному розумінні третейського розгляду, досудового вирішення спорів, нотаріальної діяльності тощо, а про роль принципів та функцій ГПП у процесі здійснення зазначених форм у контексті захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання, держави, фізичних осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Махінчук В.М. До питання альтернативних процедур вирішення суперечностей у підприємницькій діяльності. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2013. № 3. С. 142–148.
2. Бондаренко-Зелінська Н.Л. Впровадження способів альтернативного вирішення правових спорів (ADR – alternative dispute resolution). С. 165–169. URL: [http://www.univer.km.ua/statti/1.bondarenko-zelinska_n.l._vprovadzhennya_sposobiv_alternatyvnoho_vyrishennya_pravovykh_sporiv_\(adr___alternative_dispute_resolution\).pdf](http://www.univer.km.ua/statti/1.bondarenko-zelinska_n.l._vprovadzhennya_sposobiv_alternatyvnoho_vyrishennya_pravovykh_sporiv_(adr___alternative_dispute_resolution).pdf)
3. Демченко С.Ф. Теоретико-методологічні засади ефективності господарського судочинства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право». Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2010. 36 с.
4. Полатай В.Ю. Вирішення спорів у мережі Інтернет. Альтернативний спосіб. Актуальні проблеми сучасного міжнародного права: зб. наук. ст. за матеріалами І Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М.В. Яновського і В.С. Семенова, Харків, 27 листоп. 2015 р.: у 2 ч. Харків, 2015. Ч. 1. С. 241–247.
5. Бережна І. Сумна доля альтернативних методів вирішення спорів в Україні. URL: <http://blog.liga.net/user/berezhnaya/article/2073.aspx>.
6. Беяневич О.А. Про форми захисту прав суб'єктів господарювання. Українське комерційне право. 2007. № 8. С. 62–69.
7. Сарбаш С.В. Право удержання как способ обеспечения исполнения обязательств. 2-е изд., испр. М.: Статут, 2003. 251 с.
8. Задохайло В.М. Господарське право: Підручник / Д.В. Задохайло, В.М. Пашков, Р.П. Бойчук та ін.; за заг. ред. Д.В. Задохайло, В.М. Пашкова. Х.: Право, 2012. 696 с.
9. Альтернативные формы разрешения правовых конфликтов. Международная практика. URL: <http://mosmediator.narod.ru/index/0-2311>
10. Решетникова И.В. Взаимодействие арбитражных и третейских судов. Арбитражный суд Свердловской области в 2004 г. / под ред. проф. И.В. Решетниковой. Екатеринбург, 2005. С. 574–584.
11. Притика Д.М. Організаційно-правові засади становлення і діяльності господарських судів в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.10 «Судоустрій; прокуратура та адвокатура». Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2003. 466 с.
12. Постанова Харківського апеляційного суду від 15.04.2013 р. справа № 922/399/13-г. / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30936708>
13. Беяневич О.А. Проблема превентивного захисту прав у господарському судочинстві та його меж. Українське комерційне право. 2011. № 11. С. 27–35.